

Een mondige matriarch

1

Lieve Teugels

Om de midrasj op de verhalen over Rebekka (Rivka) goed te begrijpen, is het nodig om te kijken naar haar plaats in de voorouderlijke geschiedenis in het boek Genesis. Verderop in deze bijdrage worden de verbanden die de midrasj legt tussen de aankondiging van de geboorte van Rebekka, de dood van Sara en de vervanging van Sara door Rebekka besproken. De laatste paragraaf richt zich op de zelfstandige handelswijze en de mondigheid van Rebekka.

De verhalen over de aartsvaders- en moeders worden meestal ingedeeld in cycli: de Abrahamcyclus, de Jacobcyclus, de Jozefcyclus. Met de Isaakcyclus zitten de commentatoren echter in hun maag. De verhalen over Isaak en Rebekka worden meestal verdeeld over de cycli van Abraham en Jacob: Genesis 24 gaat naar de Abrahamcyclus en Genesis 25-27 naar de Jacobcyclus.^[1]

[1] Zie bijv. Westermann (1981) en Speiser (1964)

Daar is wat voor te zeggen, omdat Abraham, meer dan Isaak, wat onderneemt in Genesis 24. Abraham zendt zijn knecht uit om een vrouw voor zijn zoon te zoeken. De feitelijke actor in dit lange verhaal

is de anonieme knecht. Het is in elk geval niet Isaak. Aan het einde van het verhaal ontvangt hij de vrouw die de knecht voor hem geregeld heeft, en hij brengt haar in de tent van zijn pas overleden moeder. De komst van Rebekka brengt hem troost na dat verlies, aldus Gen. 24:67. Freud zou zich in de handen wrijven.

In Genesis 25 en 27 is Jacob, eerder dan zijn vader, de bedenkelijke held van de verhalen. In het laatste verhaal, waar Jacob de zegen aan zijn bijna blinde vader ontfutselt ten koste van zijn broer Esau, is Rebekka de bedenker van het plan.

Als we kijken naar Rebekka's rol in de verhalen in Genesis 24 tot 27, dan komt de 'tweede generatie' van de patriarchen er helemaal niet zo bekaaid af. Waarom wordt Isaak dan stevast overgeslagen? Het antwoord is duidelijk: omdat de matriarch, Rebekka, in deze cyclus prominenter aanwezig is dan haar mannelijke wederhelft. Als we spreken van een Isaak-Rebekkacyclus is het probleem opgelost. Kennelijk paste dat niet in het patriarchale stramien waarin Westermann en de zijnen onze voorvaderen wilden vatten. Het vraagt een paradigma-wissel, om te bedenken, of te accepteren, dat soms de vrouwen 'de broek aan hebben', om maar bij de problematische denkpatronen te blijven.

DE ISAAK-REBEKKACYCLUS

Binnen de Isaak-Rebekkacyclus kunnen we aparte Isaak- en Rebekkalijnen onderscheiden die wel een gemeenschappelijke deler hebben. Zoals de geboorte van Isaak als een bijzondere gebeurtenis wordt gepresenteerd, zo geldt dat ook voor de geboorte van Rebekka. De conceptie en geboorte van Isaak is er een tegen alle menselijke verwachtingen in. Het is een evident voorbeeld van goddelijke tussenkomst. Iets gelijkaardigs treffen we ook aan bij de geboorte van Rebekka. In een passage waar meestal snel overheen wordt gelezen, omdat het een saaie genealogie betreft, lezen we deze merkwaardige vermelding:

Enige tijd later ontving Abraham het bericht dat ook Milka, de vrouw van zijn broer Nachor, zonen had gekregen: Us als eerste, en verder Buz, Kemuel, de vader van Aram, Kesed, Chazo, Pildas, Jidlaf en Betuel. Betuel was het die Rebekka verwekte. Deze acht zonen baarde Milka aan Abrahams broer Nachor. GEN. 22:20

Dat Abraham de geboorte van maar liefst acht neefjes in één keer, en niet eerder, te horen krijgt, komt doordat deze heel ver weg wonen. Rebekka's naam staat daar plompverloren tussen de acht zonen van Nachor. Naast Aram is zij de enige van haar generatie die genoemd wordt.

Op deze plek in de tekst van Genesis heeft deze melding van het bestaan van Rebekka nog geen relevantie. Deze zal pas duidelijk worden in hoofdstuk 24, waar Rebekka wordt aangetroffen door Abrahams knecht. Dat wordt niet als een toevalstreffer gepresenteerd. In het verhaal zijn meerdere aanduidingen dat Rebekka door God is voorzien als de vrouw van Isaak. Zowel Abraham als zijn knecht lijken ervan uit te gaan dat God hen een geschikte vrouw voor Isaak zal verschaffen.

Abraham: 'De Heer, de God van de hemel, die mij heeft opgedragen weg te gaan bij mijn naaste verwanten en mijn geboorteland te verlaten en die mij onder ede beloofd heeft dat hij dit land hier aan mijn nakomelingen zal geven, hij zal zijn engel voor je uit sturen, zodat je daar een vrouw voor mijn zoon zult vinden.' GEN. 24:7

De knecht zelf orkestreert zijn ontmoeting met de geschikte vrouw door middel van een orakel in vv.12-14:

Toen zei hij: 'Heer, God van mijn meester Abraham, als u mijn meester Abraham genegen bent, laat het mij dan zo vergaan: Ik sta nu bij deze bron, en de meisjes uit de stad komen hier straks water putten. Het meisje dat ik vraag haar kruik van haar schouder te nemen om mij te drinken te geven en dat antwoordt: "Ga uw gang, ik zal ook uw kamelen te drinken geven," laat dat het meisje zijn dat u bestemd hebt voor uw dienaar Isaak. Als zij zo reageert, zal ik weten dat u mijn meester genegen bent.'
Hij was nog niet uitgesproken of Rebekka kwam de stad uit, de dochter van Betuel, die de zoon was van Milka, de vrouw van Abrahams broer Nachor, met haar kruik op haar schouder. GEN. 24:15

Let op de formulering. Rebekka wordt hier ingeleid in precies dezelfde termen die we al hebben gehoord bij de aankondiging van haar geboorte in Gen. 22:20: als dochter van Betuel, de zoon van Milka, de vrouw van Nachor, de broer van Abraham. Familie dus!

De knecht zelf weet nog niet wie zij is. Hij ziet alleen de kruik op haar schouder, de voorwaarde voor zijn zelf-geplande orakel in het vorige vers. Ze biedt hem en zijn kamelen, volgens datzelfde plan, water aan. Pas in v.23, als ze hem bij haar thuis heeft uitgenodigd, en pas nadat hij haar en haar familie geschenken heeft gegeven, vraagt hij naar haar identiteit. Ze antwoordt, geheel volgens 'het boekje'^[2]: 'Ik ben een dochter van Betuel, de zoon van Milka en Nachor.'

[2] Vgl. Gen. 22:20 en 24:25

De knecht is gerustgesteld, zijn missie gaat de goede kant uit. Hij bedankt God, omdat precies is gebeurd wat Abraham en hijzelf hadden gehoopt, of, moeten we zeggen, verwacht:

Geprezen zij de Heer, de God van mijn meester Abraham, die mijn meester zijn genegenheid en trouw niet heeft onthouden. De Heer heeft mij naar het huis van mijn meesters verwanten gebracht.

De rol van Rebekka, naast Isaak, in de cyclus van de voorouders, wordt bevestigd aan het einde van het lange verhaal:

Daarna bracht Isaak Rebekka naar de tent van Sara, zijn moeder. Hij nam haar tot vrouw en ging van haar houden. Zo vond Isaak troost na de dood van zijn moeder. GEN. 24:67

De cirkel is rond. Een nieuwe matriarch is gevonden. Het is het achternichte van Abraham wier geboorte al aan hem was aangekondigd, in één adem met de geboorte van haar vader en zijn zeven broers. Net als haar partner Isaak is zij van godswege aangekondigd en op het juiste pad, dat van Isaak, gebracht.

DE MIDRASJ

Deze samenhang van teksten, en de gebeurtenissen die erin beschreven worden, is ook opgemerkt door de rabbijnen. Zoals gewoonlijk maken zij in hun commentaren, de **midrasjiem**, deze verbanden nog duidelijker en zetten ze aan. Zo nodig creëren ze zelfs een verband.

GATEN VULLEN EN VERBANDEN LEGGEN – DE VOORBESTEMMING VAN REBEKKA ALS MATRIARCH

‘Gaten vullen’ is een hermeneutische techniek die eigen is aan het lezen van verhalen. Meir Sternberg was, voor zover ik de literatuur kan overzien, de eerste die deze term gebruikte in verband met het lezen van bijbelse verhalen.^[3] In de studie van de midrasj is de term bekend geworden door het meesterwerk *Intertextuality and the Reading of Midrash* van Daniel Boyarin.^[4] Boyarin legt uit hoe de verbanden die in de midrasj worden gelegd, inspelen op de hiaten die in de bijbeltekst zijn achtergebleven. Deze ‘gaten’ vragen om ingevuld te worden. Waar dit van nature al gebeurt in elk leesproces, doet de midrasj dit bewust en expliciet.^[5]

Deze techniek, in combinatie met de techniek van het ‘verbanden leggen’ (**linkage**)^[6] passen we nu toe op de midrasj over de Rebekka-verhalen.

Zoals uit de vorige paragraaf al blijkt, zijn er in de Bijbel tamelijk expliciete verbanden tussen verschillende verhalen over en vermeldin-

[3] Meir Sternberg (1987), 189

[4] Daniel Boyarin (1990), 41

[5] Ibid.

[6] Lieve M. Teugels (2000), 585–98

gen van Rebekka te vinden, met name tussen Gen. 22:20-23 en Gen. 24:15 en 25. Het verband met de dood van Sara (Gen. 23:2), waarnaar wordt gerefereerd in Gen. 24:67, werd ook al genoemd. In de midrasj worden deze bestaande verbanden verweven met nog grotere verbanden, met name met het verhaal van de binding van Isaak (Gen. 22:1-19). Om dit te bewerkstelligen moeten soms enige gaten of spleten in de tekst worden gedicht.

De wederwaardigheden van de aartsvaders en -moeders worden uitvoerig becommentarieerd in de bekendste midrasjverzameling op het boek Genesis: Genesis Raba^[7]. In het commentaar op Gen. 22:20 in deze midrasj lezen we het volgende:

Het gebeurde na deze dingen dat aan Abraham werd gezegd (vajoegad): Zie ook Milka, de vrouw van je broer Nachor, heeft zonen had gekregen (Gen. 22:20). [...] Toen hij nog op de berg Moria stond werd aan hem gemeld dat de partner van zijn zoon was geboren. GENESIS RABA 57:1-2

In deze midrasj wordt de aankondiging van Rebekka's geboorte in verband gebracht met het bijna-offer van Isaak. Deze gebeurtenis vinden we in de Bijbel in de onmiddellijk voorafgaande tekst: Gen. 22:1-19. In v.2 wordt Abraham door God geroepen om naar 'het land Moria' te gaan, en zijn zoon daar 'naar omhoog te brengen' voor een brandoffer. Overigens wordt het idee dat Abraham Isaak moest offeren in Genesis Rabba 56:8 als misverstand gepresenteerd. Abraham zou Isaak naar omhoog hebben moeten brengen voor een offer, maar niet om hem zelf te offeren. Het Hebreeuwse woord **ala** dat hier gebruikt wordt, kan zowel 'omhoog brengen' als 'offeren' betekenen.^[8] In deze midrasj wordt de aankondiging van de geboorte van Rebekka gelokaliseerd op diezelfde berg Moria: Abraham zou het bericht gekregen hebben na afloop van het bijna-offer, maar nog voordat hij was afgedaald van de berg. De passieve vorm 'werd gezegd' wordt hier gelezen als een goddelijke boodschap: God geeft Abraham precies op deze plek en op dit moment het geboortebericht. Hiermee verklaren de rabbijnen meteen ook de anomalie in de tekst van het geboortebericht waarop ik eerder inspeelde. Waarom wordt Rebekka, de enige vrouw, en, samen met (de bekende) Aram, de enige van de volgende generatie, hier genoemd? En waarom gaat de tekst daarna gewoon verder met 'deze acht zonen baarde Milka' (Gen. 22:23) alsof Rebekka nooit genoemd is?

[7] Albeck-editie

[8] Deze interpretatie is ook te vinden in midrasj Tanchoema Buber, Vayyera 40 en Aggadat Beresjiet 31. Zie Teugels (2001) 96-97.

Ook het ‘na deze dingen’, waarmee zeer veel bijbelse verhalen beginnen, wordt niet afgedaan als ‘bijbels taalgebruik’, weggewerkt in de meeste vertalingen. Over wélke dingen het hier gaat is heel belangrijk volgens de midrasj. In het vervolg van Genesis Raba lezen we dit:

‘Het gebeurde na deze dingen.’ (Gen. 22:20) Nadenken over dingen gebeurde daar. Wie dacht na? Abraham. Hij zei: ‘Als hij was gestorven op de berg Moria, dan was hij gestorven zonder kinderen! Nu zal ik hem ten huwelijk geven aan een van de dochters van Aner, Esjkol of Mamre, die rechtschapen vrouwen zijn, want wat geef ik om hun afkomst?’ De Heilige-gezegend-zij-Hij, zei tot hem: ‘Je hoeft dit niet te doen, de partner van je zoon is al geboren: “Zie ook Milka, de vrouw van je broer Nachor, heeft zonen had gekregen (...) Betuel was het die Rebekka verwekte” (Gen. 22:23).

GENESIS RABBA 57:3

In deze midrasj wordt een uitdrukkelijk verband gelegd tussen de bijna-dood van Isaak en de geboorte van Rebekka. De afschrikwekkende ervaring op de berg heeft Abraham wakker geschud. Wat als de zoon van de belofte, uit wie hem een groot nageslacht beloofd was, inderdaad was gestorven? Volgens deze traditie was Isaak van huwbare leeftijd en beseft Abraham dat hij wellicht nalatig is geweest door nog geen vrouw voor hem te regelen, de voorwaarde voor dat beloofde grote nageslacht.^[9] God verzekert Abraham dat ook dat al geregeld is: de partner van Isaak is al geboren.

[9] Afhankelijk van de rabbijnse bron was Isaak 25, 26, of 37. Zie Kugel (1997) 320.

De midrasj gaat verder met nog meer verbanden, ditmaal met de dood van Sara. In de Bijbel wordt deze immers in het onmiddellijk volgende hoofdstuk, Genesis 23, vermeld. In de midrasj wordt een connectie gemaakt tussen dit overlijden en de binding van Isaak, waarop ik nu niet kan ingaan^[10], maar op het verband dat gelegd wordt tussen de dood van Sara en de geboorte van Rebekka wel. In Genesis Raba 58:2 wordt Gen. 22:23 met Gen. 23:1 verbonden aan de hand van Prediker 1:5. In de Midrasj op Prediker, Kohelet Raba^[11], wordt het verband uitgebreid naar Gen. 24:67.

[10] Zie bijv. Leviticus Raba 22:2, waar gesteld wordt dat Sara stierf van ontsteltenis nadat Isaak haar het verhaal van zijn bijna-offer had verteld.

[11] Editie Hirschman (2016) 46-48.

‘De zon komt op en de zon gaat onder’ (Pred. 1:5). Voordat De Heilige-gezegend-zij-Hij, de zoon van Sara liet ondergaan, deed Hij de zoon van Rebekka opkomen. Dit is wat er geschreven staat: ‘Betuel was het die

Rebekka verwekte' (Gen. 22:23), en daarna komt: 'En Sara stierf in Kiriath Arba' (Gen. 23:2). En er staat geschreven: 'En Isaak bracht haar in de tent van zijn moeder Sara'. GEN. 24:67

'De zon komt op en de zon gaat onder' – de eeuwige cirkel van het leven gaat door: Sara gaat dood, Rebekka wordt geboren, en ze komt ten slotte met Isaak terecht in de tent van Sara, waar zij samen kunnen beginnen aan het uitvoeren van Gods belofte van een groot nageslacht voor Abraham.

'TEGEN JULLIE WIL EN ZONDER JULLIE GOEDKEURING' – DE MONDIGHEID VAN REBEKKA

In Genesis 24, het verhaal dat ook wel 'De verloving van Rebekka' wordt genoemd, is Rebekka geen grote prater. Daarentegen is zij wel een wervelwind van actie. Deze eigenschap wordt duidelijk gemaakt door het overmatige gebruik van werkwoorden van beweging waarvan zij het onderwerp is. In het bijzonder zijn te vermelden 'zich haasten' en 'lopen' (vv.18, 20, 28). Daarnaast is er de snelle opeenvolging van 'afdaalen', 'water putten', 'laten drinken' en weer 'opstijgen' (vv.16, 20). Door deze snelle opeenvolging van actiewerkwoorden stelt de auteur Rebekka voor als een ondernemingsgezinde vrouw.

In de passage waar haar huwelijk met Isaak ter sprake komt, in Gen. 24:49-59, wordt Rebekka's motto 'geen woorden maar daden' bevestigd. Waar de familie haar eerst zonder problemen willen laten meegaan met de knecht (Gen. 24: 50-51), beginnen ze daarna te traineren: 'Laat het meisje nog een dag of tien bij ons blijven, daarna mag ze met u mee' (Gen. 24:55). De knecht verliest zijn geduld, waarop de familie voorstelt om het 'het meisje zelf te vragen'. Of dit een gebruikelijke procedure was in de tijd waarin het verhaal zich afspeelt, weten we niet. Voor de verteller is het echter een gelegenheid om de mondigheid van Rebekka te demonstreren.

*'Laten we het meisje zelf roepen,' zeiden ze, 'en haar vragen wat zij wil.'
Dus riepen ze Rebekka en vroegen haar: 'Wil je met deze man meegaan?'
En zij zei: 'Ik ga.' GEN. 24:57-58*

Het korte, vastberaden antwoord van Rebekka valt op. In het Hebreeuws staat er één woord: **elech**. Deze werkwoordsvorm is bovendien een reflectie van de befaamde roeping van Abraham om zijn land – hetzelfde land – te verlaten in Genesis 12:1: **Lech lecha**, ‘ga weg uit je land, je geboorteplaats en het huis van je vader’. Van Rebekka wordt verwacht dat zij dezelfde stap zet, en dat doet ze onvervaard: **elech**. Het is haar eigen keuze.

In de midrasj wordt dit (uitzonderlijke) onafhankelijke handelen van Rebekka onderkend en breed uitgemeten. Zowel het feit dat Rebekka zelf gevraagd wordt of ze met dit huwelijk instemt, als haar laconieke **elech**, worden in deze passage uitgelicht:

‘Laten we het meisje zelf roepen,’ zeiden ze, ‘en haar vragen wat zij wil’ (Gen. 24:57). Hieruit kan men afleiden dat men een vaderloos meisje niet mag uithuwelijken buiten haar wil om. Dus riepen ze Rebekka en vroegen haar: ‘Wil je met deze man meegaan?’ (Gen. 24:58). R. Chananja, de zoon van R. Adda zei in de naam van R. Izaak: Ze suggereerden haar: ‘Ga je echt mee?’ Maar zij zei: ‘Ik ga’ (Id.): Ik ga alleszins, tegen jullie wil en zonder jullie goedkeuring. GENESIS RABA 60:12

Om te beginnen vinden we een stukje **midrasj halacha**: uit deze bijbeltekst wordt een regel afgeleid. Deze regel is overigens niet terug te vinden in de Misjna of de Talmoed. Er dient te worden opgemerkt dat deze midrasj ervan uitgaat dat vader Betuel inmiddels gestorven is. Dat detail wordt afgeleid uit het feit dat in v.55 niet de vader en de broer, zoals in v.50, maar de moeder en de broer aan het woord zijn. Verder worden de woorden van de moeder en de broer, in lijn van hun trainen in v.55, uitgelegd als suggestief: hun woorden ‘ga je mee’ (**hatelechi**) zouden zijn uitgesproken op een toon die suggereert dat ze dat liever niet willen. Het antwoord van Rebekka, dat in de Bijbel al geen twijfel laat, wordt in de midrasj nog eens aangezet: ‘Ik ga alleszins, tegen jullie wil en zonder jullie goedkeuring.’

Dit antwoord zegt genoeg. Rabbi Chananja, die aan het woord is in deze midrasj, presenteert het zonder oordeel, waaruit we kunnen afleiden dat hij Rebekka's mondigheid, en haar ingaan tegen haar broer en moeder, als een positief gegeven ziet. Dat kan te maken hebben met het kwade daglicht waarin broer Laban elders in de rabbijnse literatuur wordt gesteld. Maar ook met de positieve evaluatie van onafhankelijk handelen bij dochters en jonge vrouwen bij, in elk geval sommige, rabbijnen.

Een sterke vrouw, wie zal haar vinden? De knecht van Abraham, **be'ezrat Hasjeem**, als God het wil.